

2. Тоффлер Э. Смещение власти: знание, богатство и принуждение на пороге XXI века / Элвин Тоффлер. – Москва: ИНИОН, 1991. – 676 с.
3. Тоффлер О. Третья волна / Элвин Тоффлер. – Москва: АСТ, 1999. – 261 с.
4. Тоффлер Э. Футурошок: пер. с. англ. / Элвин Тоффлер//. – Санкт-Петербург: Лань, 1997. – 464 с.
5. Шахназаров Г. Х. «Американская модель»: с будущим в конфликте / Г. Х. Шахназаров. – Москва: Прогресс, 1984. – 258 с.
6. Рейнин Г. Р. Знания и информация [Электронный ресурс] / Григорий Романович Рейнин – Режим доступа до ресурсу: http://www.isra-trainings.com/articles/reinin/reinin_kai.html.
7. Drucker P. Landmarks of Tomorrow: A Report on the New / Peter Drucker//. – New Brunswick: Transaction Publishers, 1996. – 270 p.
8. Toffler A. The Adaptive Corporation / Alvin Toffler // . – New York: Gower, 1985. – 217 p.

Отримано 10.11.2018

УДК 316.752.4 + 378.18

Мокрецова Н.Я. °

Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва, кандидат філософських наук, доцент

Сухіх Л.О.

Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка, кандидат філософських наук, доцент

Фірсова Л.В.

Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка, кандидат філософських наук, професор

САМООРГАНІЗАЦІЯ В СТУДЕНТСЬКИХ ГРУПАХ ЗВО АГРАРНОГО ПРОФІЛЮ В КОНТЕКСТІ ЦІННІСНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

У статті розглядаються механізми самоорганізації в студентських групах, досліджуються можливості виховання студентів в процесі формування самоорганізації в студентських групах ЗВО аграрного профілю. Показано, що самоврядування як метод управління ґрунтується на самоорганізації, саморегулюванні, не допускає застосування спеціального апарату примусу та базується на тих принципах, що й демократія. Студентське самоврядування у закладах вищої освіти – це

спосіб утвердження демократичних принципів та формування цінностей майбутнього громадянського суспільства.

Ключові слова: самоорганізація, солідарність, атомізація, студентське самоврядування, модернізація, цінності.

В статье рассматриваются механизмы самоорганизации в студенческих группах, исследуются возможности воспитания студентов в процессе формирования самоорганизации в студенческих группах ЗВО аграрного профиля. Показано, что самоуправление основано на самоорганизации, саморегулировании, не допускает применения специального аппарата насилия и базируется на тех принципах, что и демократия. Студенческое самоуправление в заведениях высшего образования – это способ утверждения демократических принципов и формирования ценностей будущего гражданского общества.

Ключевые слова: самоорганизация, солидарность, атомизация, студенческое самоуправление, модернизация, ценности.

The paper deals with the mechanisms of self-organization formation in student groups, the possibilities of education of students in the process of formation of self-organization in the student groups HEI agrarian profile are explored. It is shown that self-government is based on self-organization, self-regulation, does not allow the use of a special apparatus of violence, and is based on the principles that democracy. Student self-government in institutions of higher education is a way of asserting democratic principles and shaping the values of the future civil society.

Keywords: self-organization, solidarity, atomization, student self-government, modernization, values.

Актуальність. Освітня система є важливою складовою та показником розвитку суспільної системи. Від освіти залежить відтворення та вдосконалення інтелектуального потенціалу нації, її ціннісні пріоритети, моральний розвиток, майбутнє в цілому. Стан освіти зумовлює досягнення суспільства у науково-технічній, економічній, духовній, моральній сферах, детермінує його розвиток, у тому числі в напрямку модернізації. Відповідно змінюються суспільні вимоги до системи аграрної освіти України – фахівець-аграрій повинен стати активним суб'єктом діяльності та спілкування, який здатен реалізувати у професійній діяльності власний спосіб буття та брати на себе відповідальність за вирішення соціальних завдань.

Актуальним залишається питання залучення студентства до громадської, організаторської, суспільно-політичної діяльності в процесі навчання. Наявність органів студентського самоврядування в університетах Західної Європи є вимогою функціонування вищого навчального закладу та визначальною ознакою демократичності університету. Для України студентське самоврядування залишається новим, його призначення і роль інколи викривляється і применшується. Студентське самоврядування сприймається лише як виховання лідерів, організація дозвілля студентів.

Проте Болонський процес ставить вимогу про повноцінну участь студентів в управлінні змістом та якістю освіти. Безумовною домінантою у становленні сучасної аграрної еліти науковці аграрних ЗВО вважають гуманізацію і гуманітаризацію освітянського простору [див. 1, 2]. Гуманізація аграрної освіти – це визнання цінності конкретної людини, створення умов, спрямованих на розкриття і розвиток здібностей студента та його самореалізацію.

Аналіз останніх досліджень. Демократичні процеси у суспільстві, як відмічав Р. Патнем, супроводжуються соціальною самоорганізацією різних груп населення [3, с.223], і особливу роль у цьому процесі відіграє соціальна самоорганізація студентської молоді. Проблемам соціальної самоорганізації студентської молоді присвячені роботи В.П. Бабинцева, Є.В. Реутова, А.М. Марченко, Л. Сокурянської, М.С. Якуб, І.С. Нечитайло та ін. У роботах на дану тему домінує думка, що студентська самоорганізація у пострадянських країнах проходить мляво з причин індивідуалізації соціальних практик молоді [4], водночас вказано на відсутність інформації про механізми соціальної самоорганізації в цілому, та про сприйняття цього процесу різними групами студентів [5]. Розглядається методика дослідження соціальної самоорганізації, її основні проблеми та можливості в освітньому просторі ЗВО [6].

Специфіка «культури навчання» відіграє набагато більшу роль, ніж суто розсудкове засвоєння певної інформації. Модернізація сучасної аграрної освіти базується на формуванні нових цінностей. Динаміку цінностей молоді України досліджували Л. Сокурянська [7], О.М. Балакірєва, В.М. Гесць, В.Р. Сіденко [8], О.А. Шаповалова [9]. Радикальна зміна цінностей означає перехід до цивілізаційного розвитку нового типу, який є, безумовно, значно складніше організованим, ніж попередній. Відповідно до цього застосування синергетичної парадигми у дослідженні викликів, що стоять перед сучасною освітою, наближає нас до перетворення складного процесу навчальної діяльності на простір творчого розкриття сенсу життя, – вважає Василь Кремень [10]. Синергетичний підхід до освіти забезпечує подолання штучної розірваності чуттєвого та раціонального в навчальному процесі та наголошує на важливості як смислової, так і емоційної сфери. Представники синергетичного підходу у соціології показали його продуктивність, підкреслили його спрямованість на синтетизм та необхідність враховувати, що дійсна освіта надає не просто «навчальний матеріал», а цілісний життєвий досвід [10, с. 218].

Модернізація вищої аграрної освіти в Україні передбачає створення такої моделі освітнього процесу, в якій би оптимально поєдналися кращі вітчизняні й зарубіжні традиції. Поєднання гуманістичних традицій української культури та зарубіжного досвіду виховання особистості, здатної до активних самотійних дій, є базою цього процесу. Суттєвою особливістю органів студентського самоврядування, наприклад, в Польщі, на відміну від України, є їх потужна матеріальна база і фінансово-правова незалежність від адміністрації навчального закладу, але характерна практична відсутність студентського самоврядування на рівні академічної групи. В нашій країні

відповідно до 4 ст. 38 Закону України «Про вищу освіту» студентське самоврядування здійснюється на рівні студентської групи, факультету, гуртожитку.

Мета. Дослідження шляхів розв'язання актуальної проблеми гуманізації та гуманітаризації сучасної вітчизняної аграрної освіти. Розглядаються можливостей виховного впливу та формування модернізаційних цінностей в процесі становлення самоорганізації студентської групи.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку суспільства є складним не тільки в економічному та політичному сенсах. Не менш важливою стає проблема формування життєвого світу, що мав би більш-менш чіткі орієнтири та цілі, певні засади розуміння себе у світі, що постійно змінюється. Модернізація всіх сфер суспільства створює все нові проблеми та виклики часу. Входження країни до нових умов життя, стандартів суспільної організації, потреба євроінтеграції – це постійна напруга, динамічність розвитку, постійні помилки, в першу чергу, керівництва країни. Політиків звинувачують, по-перше, в тому, що вони не розуміють ситуацію і не спроможні сформулювати єдину ідею, по-друге, використовують на власну користь ситуацію нестабільності. Тому так важливий контроль над ними, який неможливий без розвинутого громадянського суспільства в нашій країні.

Великі суспільні сили сучасності – демократія, індустріалізація та технічний прогрес – ці сили, за словами видатного філософа історії А. Тойнбі, створені та приведені до життя західною цивілізацією. Але виникли вони як результат діяльності творчої меншості. Ці суспільні сили визволили гігантську енергію, якою управляти дуже складно, а крім того, більшості можновладців і непотрібно. А. Тойнбі вважає, що прагнення жовтої преси, телебачення утримати основну масу людей, яка й без того не прагне до високої культури, на якомога низькому рівні духовності призвело до катастрофічних наслідків. Це й проблеми екології, наркоманії, зростанню злочинності, тощо. «Стагнація мас є фундаментальною причиною кризи, з якою зіткнулася західна цивілізація» [11, с. 259].

Досягнення технічного прогресу, вчених, творчих людей мистецтва, створення громадських організацій та демократичних традицій потребують залучення більшості до відповідального відношення до життя. Виховання рис, потрібних на сучасному етапі розвитку суспільства не є простим завданням, а головне – потребує не формалізму, а життєздатної, суттєвої діяльності. Це дуже кропітка та напружена робота. Необхідність активізувати внутрішній потенціал людини, розвивати її духовність та відповідальність стала важливою умовою модернізації та розвитку цивілізації.

Виховання відповідних рис потребує постійних пошуків нових методів та форм. Становлення демократичних традицій організації суспільного життя тісно пов'язане з постійним розвитком організації влади на різних рівнях. Найбільш відповідним до сучасних вимог демократизації суспільства стає самоврядування. Ця форма організації влади, хоча й має певні традиції в історії, але все ж є досить новаційною і складною для нашого суспільства.

Тому вона потребує як наукового дослідження, так і придбання практичних навичок. Важливі практичні навички самоврядування молодь може отримати в процесі навчання у закладах вищої освіти разом із придбанням професійних знань, засвоєнням моральних та естетичних цінностей.

Становлення самоврядування потребує науково-соціологічного дослідження та осмислення закономірностей формування студентської групи, її структурної організації і зв'язків. Сучасна система освіти складалася впродовж останніх століть разом зі становленням класичної науки як способу освоєння дійсності. Традиційна наукова парадигма, що спиралася на ньютоні-картезіанські уявлення, користувалася такими головними принципами як раціоналізм, механіцизм, протиставлення суб'єкта і об'єкта пізнання. Внаслідок панування цих принципів виникла догматизація та схематизація, що викладаються студентам, жорстке протиставлення суб'єкта освіти, регламентація життя навчальних закладів. Студент і студентська група розглядалися тільки як об'єкт навчання та виховання. Реальні процеси, що відбувалися в групах, або ігнорувалися, або були формалізовані відповідними структурами навчальних закладів. Про відродження студентського самоврядування на рівні академічної групи у вищому аграрному закладі освіти на нових базових основах говорить Жалдак Л.М. [12].

Розвиток сучасної неklasичної соціологічної і педагогічної науки потребує перегляду уявлень про студентську групу, досліджень її формування і ролі в процесі виховання, освіти, науково-дослідної роботи у ЗВО. Вимоги часу – демократизація всіх соціальних утворень і становлення в них самоврядування – неможливі без активізації розвитку суб'єктивної творчості та ініціативи людей, у тому числі і студентської молоді. Студент повинен бути не лише об'єктом виховання, але й активним суб'єктом цього процесу, що можливо лише за умов, які належною мірою відповідають інтересам і потребам самих студентів.

Усвідомлення себе як суб'єкта навчально-освітньої діяльності, адаптація вчорашнього школяра до нових умов навчання в університеті проходять у студентській групі. Саме в ній студент формується як фахівець, майбутній організатор, лідер. Студентська група являє собою певний варіант педагогічної системи, яка є динамічною, здатною до самоорганізації, пов'язаною не тільки із зовнішнім середовищем, але й соціальними макро- і мікросистемами. Студентська група, що складається з вчорашніх абітурієнтів, знаходиться на ранній стадії свого формування, тому схильна до дезінтеграції та розвитку її має стохастичний, вірогідний характер. Колектив групи як соціальна система, здатний до самоорганізації, але структуризація – не цілеспрямована. Тому центральною проблемою стає встановлення співвідношення між цілеспрямованим, плановим (за сучасних умов – у напрямі демократизації і розвитку самоврядування) впливом на систему і стихійними процесами самоорганізації в групі. Вирішення цієї проблеми повинно базуватися на наукових дослідженнях процесу самоорганізації, який характеризує становлення колективу студентської групи.

Самоорганізація у такій системі як студентська група має інтерсуб'єктивний характер. Усі учасники системи – це люди, які наділені індивідуальними якостями, яким притаманні різні морально-етичні і культурні потенціали, і що мають різні психологічні особливості. Внутрішні системи зв'язку потребують існування «керівної» та «виконавчої» підсистеми. На підставі рефлексії та зворотного зв'язку між ними можлива оптимізація зв'язків та відношень у системі. На ранніх етапах формування студентської групи «керівна» підсистема неможлива без «зовнішнього» впливу, який здійснюється керівництвом інституту і безпосередньо куратором групи. Але метою становлення колективу групи є передача керівної підсистеми до самих студентів групи. Цей процес не може бути стихійним і некерованим, навпаки, він можливий лише на підставі цілеспрямованих зусиль педагогічного колективу університету. У свою чергу ці зусилля педагогів і кураторів повинні базуватися на сучасних наукових уявленнях щодо формування соціальних груп і систем.

Основними умовами плідної самоорганізації з точки зору сучасного системного наукового підходу є:

- відкритість системи, що забезпечує постійний прилив енергії;
- кооперативна поведінка елементів системи;
- наявність проявів учасників системи.

Отже, головною умовою для саморозвитку студентських груп є розвинутість у вищому навчальному закладі макросистем виховання, організація наукової студентської роботи, проведення дозвілля. Організатори виховної роботи в університеті засновують на макрорівні студентські об'єднання, які дають прилив енергії та сприяють самоорганізації студентської групи. У закладах вищої освіти аграрного профілю працюють студентські наукові товариства, студентські комітети різних рівнів та студради гуртожитків, клуби за інтересами, в тому числі спортивні, художня самодіяльність, театр, КВК, гендерна організація. Завдання куратора – з перших днів навчання залучити студентів до участі у роботі цих об'єднань. Студенти, що беруть у них участь, одержують навички організатора колективу, основ наукової діяльності, проведення дозвілля, спілкування. Поступово ці навички передаються іншим студентам групи.

Першокурсникам, входячи до структури організації університетського життя, потрібно більш активно використовувати досвід минулих років. Існування у навчальних закладах комсомольських організацій дали величезний досвід організаторської роботи, навичок спілкування і керівництва окремими видами діяльності (проведення трудових семестрів, диспутів, організації походів, екскурсій тощо). В університетах працює багато викладачів, які мають досвід громадської роботи, що допомогло в їх професійній діяльності, а також організаторській і соціальних сферах. Вони стали досвідченими керівниками. Багато фахівців, фермерів, керівників сільськогосподарського виробництва забезпечили успішну діяльність і професійний зріст певною мірою завдяки навичкам, отриманим за часів навчання в університеті і активній участі в його громадському житті. Цей

досвід слід не забувати та активніше передавати наступному поколінню студентів.

Досвід показує, що в закритих системах, де не існує обміну енергією інформацією, розвиток припиняється. Такі системи наближаються до хаосу, їм притаманні дезорганізація, через що страждають всі учасники системи, не отримуючи стимулів для власного розвитку, особистісного зросту [див. 13].

Важливу роль для самоорганізації цієї групи має її спрямованість до кооперативної діяльності і спілкування. Поступово в студентській групі складається порозуміння. Воно не передбачає повного заглиблення студента в іншу нормативно-ціннісну систему, що відрізняється від його власної, або нав'язування опоненту своїх поглядів. Таке розуміння досягається в процесі діалогу, взаємодій, в результаті конвенції. Особливе значення в цьому плані має вивчення студентами гуманітарних дисциплін, в тому числі – філософії та соціології. Так, методика проведення лекцій і семінарів орієнтовані на активне сприйняття матеріалу і формування осмисленої власної системи цінностей і відношення до життя. Багато можливостей для проведення диспуту і діалогу, які навчають студентів висловлювати свої думки логічно, аргументовано і послідовно. Особлива увага звертається на принцип толерантності, без засвоєння якого неможливе спілкування в сучасному світі. Також студенти навчаються активно ставитися до проблем життя, обговорювати їх, разом з товаришами шукати шляхи їх вирішення (поки що лише в ментальній сфері, але згодом ці напрацювання можуть стати основою вирішення реальних проблем).

Соціологічні дослідження, що проводяться у ЗВО допомагають сформувати основні уявлення про культурний та особистий рівень студентів групи. До цих досліджень залучаються студенти, які вивчають курс соціології. Анкетування як один із методів соціологічного дослідження включає питання щодо системи цінностей у студентів, їх відношення до професії, норм поведінки, стосунків між членами групи. На семінарських заняттях проводяться навчально-ігрові завдання, наприклад такі, як: «засоби вирішення конфліктів», «ситуація співчуття», «проблеми молоді», «цінності та звичаї сучасного суспільства» тощо.

У процесі пізнання і розуміння студентами своїх товаришів проявляється індивідуальність і оригінальність студентів. Деякі студенти свої погляди висловлюють «атипово» і стають основою тенденції, яка в теорії соціальних систем отримала назву структури – аттрактора (від англ. to attract – притягувати) [13]. Такі студенти активізують увагу до поставлених проблем, примушують шукати докази своєї точки зору, або, навпаки, переглянути свої уявлення. Вони стають неформальними ситуативними лідерами, що надають енергійний імпульс не тільки під час обговорення проблем, але й у спілкуванні, динаміці, створенні інтерсуб'єктивної структури групи. У деяких випадках «атипові» студенти можуть згодом стати лідерами групи, частіше вони сприяють активному прояву кожного члена групи, і, в окремих випадках, вони можуть гамувати прояви інших студентів групи. В усіх випадках необхідна допомога педагога або куратора в становленні взаємовідносин у студентській групі.

Поступово, приблизно до кінця II семестру, виявляється рольова схильність студентів. Складання іспитів на сесії, проведення часу у спільній діяльності виявляє ерудитів, інтелектуалів, організаторів, дезорганізаторів, гумористів тощо. На основі інтерсуб'єктивних взаємодій, опосередкованих спільною діяльністю і прихильністю, формуються «малі групи».

Структура організації групи багатополюсна, її неможливо звести лише до управлінського центру. Різномірнева структура групи не ієрархічна приблизно до II курсу. Подальший розвиток самоорганізації групи залежить від правильного розподілу ролей між членами групи, особливо це стосується ролі лідера групи та взаємовідносин формального лідера з неформальним та ситуативними лідерами.

Певний розвиток самоорганізації студентської групи дозволяє «керівну» структуру перенести в саму групу. Куратор і педагоги стають зовнішніми структурами відносно студентської групи. Здійснюється перехід до самоврядування, спираючись, в першу чергу, на власні шляхи вирішення проблем. Процес становлення самоврядування теж тривалий, складний, потребує значних зусиль як студентів, так і допомоги педагогів і керівництва університету. Поступово відбувається рух від субординаційних відносин до соціально-партнерської взаємодії [14].

Студентське самоврядування своїм корінням сягає ще часів перших середньовічних університетів, які вважаються своєрідною моделлю громадянського суспільства. Саме там брав початок новий етап суспільства, який отримав назву модернізації. Історик Ярослав Грицак підкреслив роль модернізаційних цінностей сучасної цивілізації метафорою – «цінності мажуться на хліб» [15]. Від них залежить рівень багатства, ВВП на душу населення. Україна поволі рухається від цінностей виживання до самовираження, від індивідуального до колективного лідерства, толерантності, довіри та солідарності. Від формування відповідних цінностей залежить успішність модернізації в усіх сферах соціальної системи України. Нині аграрна освіта перебуває на етапі оновлення та формування цілісної системи, яка має відповідати національним інтересам і світовим тенденціям розвитку. Ціннісно-творча функція освіти сприяє адаптації людини до умов багатовимірного, мінливого світу, пошуку нових стратегій, моделей поведінки, стилів мислення сучасної людини.

Висновки. Самоврядування як мета всіх соціальних утворень не є формальним процесом, можливим за будь-яких умов. Навпаки, його існування і розвиток неможливі без певного рівня самоорганізації. Щодо студентських груп, то досягнення такого рівня є актуальною задачею і напрямом освітньої діяльності кураторів та всіх викладачів закладів вищої освіти аграрного профілю. Науково-соціологічні дослідження і осмислення закономірностей формування студентської групи, її структурної організації і зв'язків дозволяє ефективніше вирішувати проблему формування навичок самоврядування та впровадження модернізаційних цінностей.

Список використаних джерел:

1. Джерела аграрної освіти і науки / О.В. Ульяновченко, А.І. Кравцов, О.М. Голікова та ін. / Харк. нац. аграр. ун-т ім. В.В. Докучаєва. –Харків, 2018. –108 с
2. Кравцов А.І. Соціальні домінанти аграрної освіти і науки / О.І. Заздравнова, А.І. Кравцов, Д.В. Недогонов / Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць. – Київ: Логос, 2018. – Вип. 37. – С.14-24.
3. Патнем Р. Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р.Д. Патнем, Р. Леонарді, Р.Й. Нанетті; пер. с англ. – Київ: Основи, 2001. – 302 с.
4. Бабинцев В.П., Реутов Е.В. Самоорганизация и «атомизация» молодежи как актуальные формы социокультурной рефлексии // Социологические исследования. – 2010. – № 1. – С. 109-115.
5. Марченко А.М. Соціальна самоорганізація студентів у соціологічному вимірі (на прикладі Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія. – 2012. – с.70-75.
6. Нечитайло І. С. Роль освіти у встановленні самоорганізаційного соціального порядку / І.С. Нечитайло // Грані : наук.-теорет. альм. – 2017. – Т. 20, № 11. – С. 36–41.
7. Сокурянська Л. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської та шкільної молоді України: від цінностей радянських до європейських / Л. Сокурянська // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2017– № 37. – С. 213-221.
8. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України: кол. моногр. / Балакірева О.М., Геєць В.М., Сіденко В.Р. та ін.; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозів. НАН України". – Київ, 2014. – 340 с.
9. Шаповалова О.А. Проектування аксіологічних орієнтирів людини: освітній вимір / О.А. Шаповалова // Актуальні проблеми філософії та соціології: наук.-практ. жур. – Одеса, 2017. – С. 147-150.
10. Синергетика і освіта : монографія / За ред. В. Г. Кременя. – Київ : Інститут обдарованої дитини, 2014. – 348 с.
11. Тойнби А.Дж. Постижение истории: Сборник/ А.Дж.; пер. с англ. – Москва: Прогресс, 1991. – 540 с.
12. Жалдак Л.М. Відродження студентського самоврядування на рівні академічної групи у вищому аграрному закладі освіти / Л. М. Жалдак // Нові технології навчання: наук.-метод. зб. / Кол. авт. – Київ: Наук.-метод. центр вищої освіти, 2004. – Вип. 36. – С. 210—219.
13. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс; пер. с англ. – Москва: Прогресс, 1986. – 432 с.
14. Кращенко Ю. Владні структури і студентське самоврядування: від субординаційних відносин до соціально-партнерської взаємодії / Ю. Кращенко // Полтавський регіон: на пульсі держави: загально політ., навч., довід., інформ. вид. – № 2 (5), 2008. – Полтава: АСМІ. – С. 47-51.
15. Грицак Я. Цінності / Ярослав Грицак // https://zaxid.net/tsinnosti_n1056394

Отримано 15.11.2018